

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ

ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΣΑ ΜΕΡΑΜΠΕΛΟΥ

MARIANNA ΚΑΤΗΦΟΡΗ

Στην επαρχία Μεραμπέλου ο μεγαλύτερος και ίσως πιο αξιόλογος μεσαιωνικός οικισμός είναι η Κριτσά, με δώδεκα τοιχογραφημένους και συνολικά τριάντα οκτώ ναούς των χρόνων της Βενετοκρατίας.¹ Στο νεκροταφείο της Κριτσάς βρίσκεται ο μικρός ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, ιστορημένος όπως αναφέρει η γραπτή επιγραφή με έξοδα της οικογένειας Σκορδύλη πιθανότατα στα 1360² (εικ. 1).

Μέχρι σήμερα το μοναδικό αντικείμενο ενασχόλησης της έρευνας με το μνημείο ήταν οι τοιχογραφίες του, οι οποίες βιβλιογραφικά έχουν παρουσιαστεί ως προς το μέχρι πρόσφατα ορατό τμήμα του εικονογραφικού προγράμματος και την τεχνοτροπία τους: τον επαρχιακό χαρακτήρα, τα ζωηρά χρώματα και τη γλυκύτητα των μορφών.³ Την περίοδο 2011-2013, στο πλαίσιο έργου αποκατάστασης του μνημείου και συντήρησης των τοιχογραφιών αποκαλύφθηκαν οι υπόλοιπες παραστάσεις του θόλου και του δυτικού τοίχου, ολοκληρώνοντας το σωζόμενο εικονογραφικό πρόγραμμα και συμπληρώνοντας τον χριστολογικό κύκλο, τον εσχατολογικό κύκλο και τον δέκα σκηνών βιογραφικό κύκλο του Προδρόμου (σχ. 1).

Στο πλαίσιο του έργου, ακόμα περισσότερο, ολοκληρώθηκε η αρχιτεκτονική και αρχαιολογική μελέτη και κατ' επέκταση η διασαφήνιση των φάσεων του μνημείου, οι οποίες μαζί με τα περιφερειακά ανασκαφικά ευρήματα συγκροτούν τη δημοσίευσή του.

Φάση 0: Πριν την ανέγερση του ναού

Πριν την ανέγερση του ναού τον χώρο καταλάμβαναν δύο παράλληλα τοιχεία με διεύθυνση βορειοδυτικά - νοτιοανατολικά που εντοπίστηκαν σε μήκος ~ 7,50 μ., κατασκευασμένα από αργούς λίθους σε μονή σειρά πλάτους 0,20 - 0,40 μ. και με σωζόμενο ύψος 0,25 - 0,40 μ. Η διάταξή τους διαμορφώνει έναν αγωγό πλάτους 0,30 μ., στο εσωτερικό του οποίου εντοπίστηκε πληθώρα οστράκων και ανάμεσά τους κύπελλα και πόδια από τριποδικές χύτρες μινωικής εποχής (σχ. 3).

1η Φάση: Αρχική κατασκευή (14ος αι.)

Ο ναός κατασκευάστηκε μονόχωρος με διαστάσεις εσωτερικά 5,80 x 3,20 μ. και εξωτερικά 6,90 x 4,60 μ. με εξέχουσα αψίδα, φέροντας ελαφρώς οξυκόρυφο

1 Η τοπογραφία, η πολεοδομική εξέλιξη, τα μνημεία και οι τοιχογραφίες της Κριτσάς μελετώνται τα τελευταία χρόνια από την αρχαιολόγο Γ. Μοσχόβη (Μοσχόβη 2009, 2010α και 2010β). Στον κατάλογο της των έντεκα τοιχογραφημένων ναών επιπλέον εντάσσεται και ο Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στον Θεολόγο.

2 Ο Μ. Πατεδάκης μεταγράφει 1360 (Μοσχόβη 2010β, 164), ο Ι. Σπαθαράκης (Spatharakis 2001, 134) μεταγράφει 1389-90, ενώ οι Gallas, Wessel & Borboudakis (Gallas, Wessel & Borboudakis 1983, 434) μεταγράφουν 1370.

3 Για τις τοιχογραφίες βλ. Gallas, Wessel & Borboudakis 1983, 434-435· Μπορμπουδάκης 1983, 355-356 και πίν. 259-260· Μπορμπουδάκης x.x.· Spatharakis 2001, 133-136 και εικ. 118-121· Παπαδάκη-Oekland 2000, 85· και Μοσχόβη 2010β, 156-170, 181.

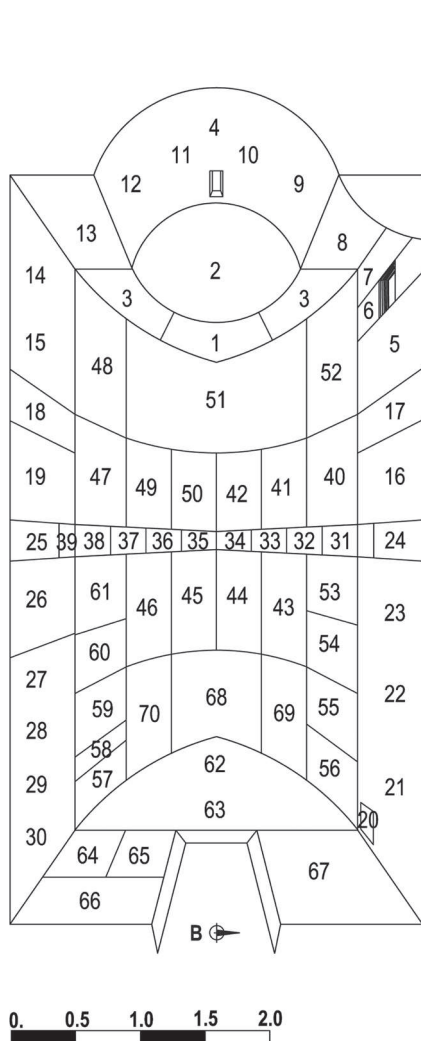

Εικ. 1: Νοτιανατολική άποψη του κοιμητηριακού ναού μετά το έργο της αποκατάστασης.

θόλο στηριζόμενο σε ένα σφενδόνιο που βαίνει σε κυρτούς κιλλίβαντες και δύο ανοίγματα με επιχρισμένα πλαίσια: το λιτό ορθογώνιο λίθινο αγιοθύριδο στο ιερό και την είσοδο με ακόσμητο λίθινο περίθυρο και ημικυκλικό ανακουφιστικό τόξο στη δυτική όψη.

Προσεγγίζοντας κατά τη διερεύνηση την αρχική κατασκευή, αποκαλύφθηκαν πλήθος λεπτομερειών και διατυπώθηκαν ορισμένες παρατηρήσεις.

Εκ βάθρων ξεκινώντας, η τοικοποιία του θεμελίου με αργούς λίθους συνδεδεμένους με χώμα, η απόκλιση της χάραξής του από την κυρίως τοικοδομία, η μεγάλη κλίση του προς τα ανατολικά που ακολουθεί την κλίση του εδάφους της περιόδου κατασκευής και σε συνέχειά της, η κλίση του δαπέδου, των κατασκευών και του κάτω πλαισίου των τοιχογραφιών αποτελούν στοιχεία διαφωτιστικά για το ασθενές του θεμελίου. Φαίνεται ότι η εκσκαφή θεμελίωσης έγινε σε όλο τον χώρο που θα καταλάμβανε ο ναός, και όχι μόνο στο περίγραμμα του θεμελίου, χωρίς ακρίβεια και ακολουθώντας την κλίση του εδάφους. Στη συνέχεια, το θεμέλιο οικοδομήθηκε με χώμα ως συνδετικό υλικό των λίθων, εσωτερικά με κανονική χάραξη και πρόσωπο, και εξωτερικά ακανόνιστα, ακολουθώντας τις παρειές του σκάμματος. Κατόπιν, η ανωδομή, η τοικοδομία δηλαδή πάνω από την επιφάνεια της στάθμης του εδάφους, έγινε με ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό και με ακρίβεια στο σχέδιο, έχοντας ως αποτέλεσμα το περίγραμμά της να μην ταυτίζεται με αυτό του θεμελίου (σχ. 3). Τέλος, το δάπεδο εσωτερικά κατασκευάστηκε με πλήρη εκμετάλλευση του βάθους εκσκαφής, χωρίς κατάκωση του θεμελίου, μόλις 0,05 - 0,15 μ. από τη βάση του, με αποτέλεσμα να βρίσκεται χαμηλότερα

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΙΕΡΟ-ΔΟΓΜΑΤΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ: 1.Φιλοξενία

Αβραάμ, 2.Δέηση, 3.Ευαγγελισμός.

ΙΕΡΟ-ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ: 4.Μελισμός, 5.Ελευθέριος, 6.Ιωάννης Καλυβίτης, 7.Συμεών Στυλίτης, 8.Στέφανος, 9.Αθανάσιος, 10.Βασίλειος, 11.Γρηγόριος, 12.Χρυσόστομος, 13.Ρωμανός, 14.Τίτος, 15.Σπυρίδων.

ΤΕΜΠΛΟ: 16.Ιεράρχης αδιάγνωστος, 17-18.Όριο ιερού - τέμπλο, 19.Πρόδρομος.

ΑΓΙΟΙ ΟΛΟΣΩΜΟΙ: 20.Ρωμανός (στηθαίος),

21.Γεώργιος έφιππος, 22.Θεόδωρος,

23.Δημήτριος έφιππος, 24.Ονούφριος,

25.Παντελεήμων, 26.Άννα Βρεφοκρατούσα,

27.Αντώνιος, 28.Ελένη, 29.Κωνσταντίνος,

30.Αρχάγγελος Μιχαήλ.

ΑΓΙΟΙ ΣΤΗΘΑΙΟΙ: 31.Φωτεινή, 32. Κυριακή,

33.Βαρβάρα, 34-35.δε σώζονται, 36.αδιάγνωστος

άγιος, 37.Δαμιανός, 38.Ερμόλαος, 39.Κτητορική Επιγραφή.

ΧΡΙΣΤΟΛΟΓΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ: 40.Γέννηση,

41.Υπαπαντή, 42.ίσως Βάπτιση, 43.Βαϊφόρος,

44.δε σώζεται (βάσει θέσης: Έγερση Λαζάρου;),

45.δε σώζεται (βάσει θέσης: Μεταμόρφωση;),

46.δε σώζεται (βάσει θέσης: Μ.Δείπνος ή Προδοσία;), 47.Σταύρωση, 48.Θρήνος, 49.Εις Άδου Κάθοδος, 50.δε σώζεται (βάσει θέσης: Το Χαίρε ή Ψηλάφηση;), 51.Ανάληψη, 52.Πεντηκοστή.

ΒΙΟΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ: 53.Ευαγγελισμός Ζαχαρία,

54.Γέννηση, 55.Σφαγή Νηπίων, 56.Κήρυγμα

Προδρόμου, 57.Έλεγχος Ηρώδη, 58.Φυλάκιση,

59.Ενταφιασμός (ετερόχρονη σειρά), 60.Αποτομή,

61.Συμπόσιο Ηρώδη.

ΕΣΧΑΤΟΛΟΓΙΚΟΣ ΚΥΚΛΟΣ: 62. Δευτέρα

Παρουσία, 63.Ένθρονοι Απόστολοι, 64. Γη

Αποδίδουσα Νεκρούς, 65.Θάλασσα Αποδίδουσα

Νεκρούς, 66.Τιμωρίες Κολασμένων, 67.Ασεβείς

και Αντίχριστος στην Κόλαση, 68.δε σώζεται

(βάσει θέσης: Ετοιμασία Θρόνου;), 69.Χορός

Δικαίων, 70.Πύλη του Παραδείσου.

Σχ. 1: Το εικονογραφικό πρόγραμμα σε προοπτική άνοψη (σχέδιο Μ. Κατηφόρη).

από την εξωτερική στάθμη του εδάφους και δομικά να αποδυναμώνει το ίδιο το θεμέλιο. Ανάλογη πρακτική μπορεί να έχει εφαρμοστεί και σε άλλα μεσαιωνικά μνημεία, όπου το δάπεδό τους εντοπίζεται σε στάθμη χαμηλότερη του εξωτερικού δαπέδου ή και το θεμέλιό τους είναι ασθενές.

Συνεχίζοντας, με βάση τα ανασκαφικά ευρήματα που σχετίζονται με τη φάση κατασκευής, ο ναός αρχικά είχε πατητό δάπεδο από υδραυλικό ασβεστοκονίαμα

πάχους 0,03 - 0,06 μ., χαμηλό, περιμετρικό, κτιστό και επιχρισμένο θρανίο με ύψος 0,20 μ., πλάτος 0,30 μ. και οπή χωνευτηρίου στη νοτιοανατολική γωνία, περιέτρεχε –εκτός της κόγχης του ιερού– όλο το εσωτερικό του ναού και το νότιο τμήμα της βάσης του τέμπλου εσωτερικά του ιερού, όπως υποδεικνύουν τα σωζόμενα τμήματά του στο ιερό και τα ίχνη στον υπόλοιπο ναό. Ακόμα, όπως η πρόθεση φέρει γραπτό διάκοσμο στην οριζόντια επιφάνεια και την ποδιά της, αναλόγως κοσμούσαν και η αγία τράπεζα, όπως αποκαλύπτουν τμήματα *in situ* στην ποδιά της και τα θραύσματα που εντοπίστηκαν στη μεταγενέστερη πλήρωση του δαπέδου του ιερού (εικ. 2).

Τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα είναι τα σχετιζόμενα με το χαμένο αρχικό τέμπλο. Το σωζόμενο αρχικό δάπεδο περιέγραφε τη βάση ενός τέμπλου μάλλον λιθόκτιστου, αφού είχε πλάτος 0,40 μ., με άνοιγμα ωραίας πύλης 0,70 μ., ενώ στον ίδιο άξονα ο τοιχογραφικός διάκοσμος περιγράφει το τέμπλο ως προς το πλάτος και το ύψος του που φτάνει στα 2 μ. (εικ. 2). Σε αντίθεση με το στενό πλαίσιο στους πλαϊνούς τοίχους με τον γεωμετρικό ή φυτικό διάκοσμο που συνιστά όριο του ιερού σε διάφορα μνημεία,⁴ στον ναό του Προδρόμου το σχετικά πλατύ πλαίσιο, επιχρισμένο ουδέτερα σε μεταγενέστερη φάση, και το περίγραμμά του, επιβεβαιώνουν πως το τέμπλο ήταν λιθόκτιστο, στένευε ελαφρώς καθ' ύψος μάλλον για στατικούς λόγους, ενώ στην επάνω ζώνη ήταν ακόμη πιο στενό, αφήνοντας ανοικτό το ενδεχόμενο μιας πολύ ευάλωτης κτιστής ή και τμηματικά διάτρητης κατασκευής.⁵ Η μορφή του Προδρόμου στον νότιο τοίχο ακριβώς δίπλα στο τέμπλο σε θέση λατρευτικής εικόνας, σε συνδυασμό με την απουσία από το εικονογραφικό πρόγραμμα του Χριστού και της Παναγίας σε θέση δεσποτικών-λατρευτικών εικόνων που απαντά σε άλλα μνημεία,⁶ οδηγούν στην υπόθεση ότι οι δύο μορφές μπορεί να κοσμούσαν το τέμπλο.⁷

Τέλος, από τη φάση κατασκευής του μνημείου, κατά τη διερεύνηση της ανωδομής (εικ. 3-4) αποκαλύφθηκαν τμήματα της λεπτής στρώσης του πατητού επιχρισματος, η αργολιθοδομή με συνδετικό ασβεστοκονίαμα και οι ορθογωνικοί γωνιόλιθοι, ίχνη γραπτού διακόσμου στο τύμπανο και το εσωράχιο του ανακουφιστικού τόξου της εισόδου,⁸ μία διακοσμητική ταινία από δώδεκα πλίνθους διαστάσεων 0,25 μ. x 0,03-0,04 μ., η οποία διατρέχει τη στάθμη γένεσης του θόλου στη δυτική όψη,⁹ τα εντοικισμένα μονόχρωμα εφυσωμένα πινάκια¹⁰ ή οι υποδο-

4 Παραδείγματα στην Κριτσά στο Άγιο Πνεύμα, στον Άγιο Γεώργιο τον Καβουσώτη και στον Άγιο Κωνσταντίνο στο Λογάρι, και αλλού όπως στους Αγίους Αποστόλους στο Καβούσι Ιεράπετρας.

5 Παραδείγματα κτιστών τέμπλων 14ου αι. στον Σωτήρα στο Λευκοκώρι Μονοφατισίου (Επιτροπής 2010, 390 & εικ. 2) και στον Μιχαήλ Αρχάγγελο στη Σαρακήνα Σελίνου (Ψαράκης 2010, 767 & εικ. 2).

6 Παραδείγματα στον Άγιο Κωνσταντίνο στο Λογάρι στην Κριτσά και στην Παναγία Βρυωμένη στους Μεσελέρους Ιεράπετρας, όπου στον βόρειο τοίχο δίπλα στο όριο του ιερού εικονογραφείται η Παναγία, καθώς και στην Παναγία στις Λιθίνες Σητείας, όπου στον βόρειο και νότιο τοίχο, δίπλα στο όριο του ιερού, εικονογραφούνται αντίστοιχα η Παναγία και ο Χριστός.

7 Όπως συμβαίνει στο τέμπλο στον Μιχαήλ Αρχάγγελο στη Σαρακήνα Σελίνου (Ψαράκης 2010, εικ. 2).

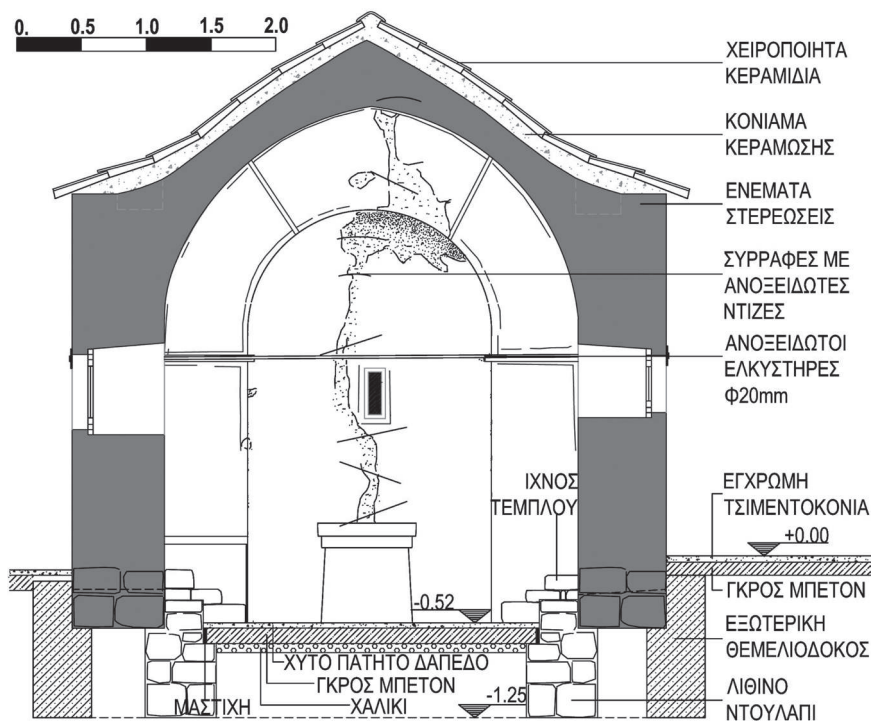
8 Στο τύμπανο πιθανόν στηθαία η Παναγία Βρεφοκρατούσα και στο εσωράχιο φυτικό σχέδιο.

9 Όμοια ταινία φέρει και ο σύγχρονος (1354-1355), τοιχογραφημένος και περισσότερο από όλους μορφολογικά συγγενής, ναός του Αγίου Κωνσταντίνου στο Λογάρι Κριτσάς (Μοσχόβη 2010β, 185).

10 Τα σωζόμενα τμήματα ανάγονται στον 14ο αι. σύμφωνα με την εκτίμηση της Α. Γιαγκάκη.

Εικ. 2 : Εσωτερικό μετά το έργο αποκατάστασης και συντήρησης των τοιχογραφιών.

Σχ. 2 : Επεμβάσεις στερέωσης σε τομή (σχέδιο Ε. Μουντράκη).

χές τους, πέντε σε σχήμα ισοσκελούς σταυρού στη δυτική όψη και τέσσερα σε τετράγωνη διάταξη στην ανατολική όψη και, τέλος, τμήματα από κεραμίδια στην πλήρωση του θόλου που επιβεβαιώνουν πως ο ναός, όπως ήταν αναμενόμενο,¹¹ ήταν αρχικά κεραμοσκεπής.

Επί του συνόλου, δεν υπάρχει κάποιο αρχιτεκτονικό στοιχείο του αρχικού ναού που να μη συνηγορεί στην αναγωγή της ανοικοδόμησης του μνημείου στην ίδια περίοδο με την τοιχογράφησης του, δηλαδή στον 14ο αι.

2η Φάση: Πρώτη ανακαίνιση (17ος αι.)

Στην πρώτη ανακαίνιση που δέχτηκε ο ναός, εξωτερικά, υπερυψώθηκαν τα αετώματα στον δυτικό και ανατολικό τοίχο, ανυψώθηκαν στηθαία στον βόρειο και νότιο τοίχο, κατασκευάστηκε το κωδωνοστάσιο, απομακρύνθηκε η κεράμωση και ο θόλος επιστρώθηκε με κυτό υλικό. Ακόμα, διανοίχτηκε το νότιο παράθυρο καταστρέφοντας τον τοιχογραφικό διάκοσμο (εικ. 1, 3, 4).

Στην ίδια φάση, εσωτερικά, ενώ είχε ήδη καταστραφεί ή και απομακρυνθεί το αρχικό λιθόκτιστο τέμπλο και αδιαφορώντας για το τοιχογραφημένο όριο του, κατασκευάστηκε δυτικότερά του νέα λίθινη βάση τέμπλου από μια σειρά μακρών δόμων ύψους 0,20 - 0,25 μ. και πλάτους 0,20 - 0,25 μ., με ένα επιπλέον ημικυκλικό λίθο ιερού βήματος. Στη συνέχεια, υπερυψώθηκε ο σολέας με πλήρωση του χώρου του ιερού με χώμα μέχρι το ύψος της νέας βάσης, επίκωση στο πάχος της οποίας διασώθηκαν τα θρανία του ιερού, ενώ επάνω της κατασκευάστηκε νέο πατητό δάπεδο από υδραυλικό ασβεστοκονίαμα πάχους 0,06 - 0,08 μ. με οπή χωνευτηρίου στη νοτιοανατολική γωνία. Κατά αναλογία ανυψώθηκε η αγία τράπεζα περί τα 0,25 μ. με τελική επιφάνεια μια λίθινη πλάκα, ενώ είχε ήδη καταστραφεί ή αφαιρεθεί η αρχική γραπτή επιφάνειά της. Τέλος, με βάση τις οπές πάκτωσης στη βάση και στον τοίχο, φαίνεται πως στη φάση αυτή τοποθετήθηκε –μη σωζόμενο σήμερα– ξύλινο τέμπλο.

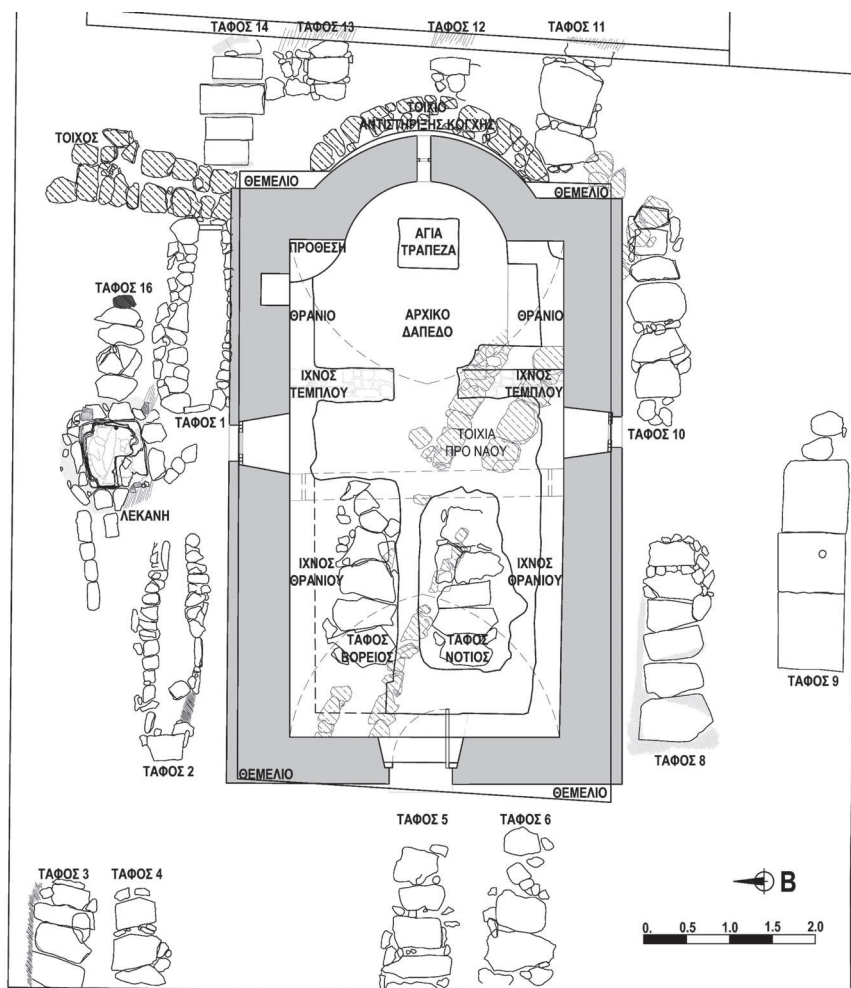
Οι περισσότερες επεμβάσεις της πρώτης ανακαίνισης του ναού, όπως ο τονισμός του καθ' ύψος άξονα, η μετασκευή στη στέγαση, η αύξηση του φωτισμού στο εσωτερικό και η απαξίωση των τοιχογραφιών, είναι σύμφωνες με την αισθητική της ύστερης Βενετοκρατίας.¹² Στον ναό του Προδρόμου η ανακαίνιση αυτή μπορεί να αναχθεί στο πρώτο μισό του 17ου αι. (1610-1650) με βάση τα χρονολογικά όρια που θέτουν η οθωμανική κατάληψη της ανατολικής Κρήτης και ένα νόμισμα –2,5 σολδίνια κοπής 1610-1618 στη Βενετία– το οποίο βρέθηκε ανατολικά της αγίας τράπεζας, ακριβώς κάτω από το νέο δάπεδο, σε θέση που μπορεί να υποδηλώνει ηθελημένη τοποθέτηση.

3η Φάση: Ταφική χρήση ναού (17ος – 19ος αι.)

Μετά την ανακαίνιση του 17ου και πριν την επέμβαση του 19ου αι. το δάπεδο του κυρίως ναού καταστράφηκε ακανόνιστα σε δύο τμήματα και σε βάθος 0,80

¹¹ Οι ναοί του ύστερου μεσαίωνα (13ος-15ος αι.) ήταν κεραμοσκεπείς όχι μόνο στο Μεραμπέλο (Μοσχόβη 2010β, 152), αλλά μάλλον σε ολόκληρη την Κρήτη (Γκράτζιου 2010, 93). Παραδείγματα εντοπισμένων καταλοίπων της αρχικής κεράμωσης του 14ου αι. στον Κάτω Άη-Γιώργη στον Κρούστα, καθώς και στην Παναγία Κερά και στον Αφέντη Χριστό στην Κριτσά.

¹² Πρόκειται για επεμβάσεις που σημειώνονται τον 16ο-17ο αι. σε ναούς του Μεραμπέλου (Μοσχόβη 2010β, 154) και όχι μόνο. Μάλιστα, ο τονισμός του καθ' ύψος άξονα και η αύξηση του φωτισμού απαντά από το τέλος του 15ου αι. σε μνημεία σε όλη την Κρήτη (Γκράτζιου 2010, 106).

Σχ. 3 : Κάτοψη ναού και περιβόλου με ανασκαφικά ευρήματα (σχέδιο Μ. Κατηφόρη, Ε. Μουντράκη).

- 0,90 μ. κατασκευάστηκαν δύο κτιστοί, μη επιμελημένοι τάφοι που χρησιμοποιήθηκαν ο καθένας για δύο επάλληλες ταφές. Ο βόρειος τάφος περιείχε μια ακόμα ανακομιδή, ενώ ο νότιος απέδωσε κεραμική, μία πόρπη και δύο οθωμανικά νομίσματα, εκ των οποίων το ένα κοπής 1774-1789. Μετά την τελευταία ταφή, το τμήμα από τους επιτάφιους λίθους των τάφων μέχρι τη στάθμη του δαπέδου πληρώθηκε με χώμα και η τελική επιφάνεια διαμορφώθηκε από πατημένο χώμα, ασβέστη και νερό¹³ (σχ. 3).

¹³ Στη χρονολόγηση των τάφων μετά τον 17ο αι. εκτός από τα οθωμανικά νομίσματα συνηγορεί και το γεγονός ότι οι ανακαινιστές του 17ου αι. που κατασκεύασαν νέο δάπεδο στο ιερό θα έπρεπε μάλλον να φροντίσουν και το δάπεδο του κυρίου ναού, αν αυτό είχε ήδη διαταραχτεί από ταφές.

Εικ. 3 & 4 : Τοιχοδομία και ρωγμές δυτικής και ανατολικής όψης.

4η Φάση: Δεύτερη ανακαίνιση (19ος αι.)

Στη δεύτερη ανακαίνιση του μνημείου, στον κυρίως χώρο του ναού, αφού είχε πια αποξηλωθεί το περιμετρικό θρανίο, κατασκευάστηκε νέο πατητό δάπεδο από χυτό ασβεστοκονίαμα με λιθόστρωτη υπόβαση. Ακόμα, διανοίχτηκε το βόρειο παράθυρο και πιθανότατα κατασκευάστηκαν εξωτερικά επιχρίσματα με εγχαράξεις (μυστηρίσματα).¹⁴ Η επέμβαση αυτή θα μπορούσε να αναχθεί σε μία από τις ανθηρές οικοδομικά περιόδους της ύστερης οθωμανικής κυριαρχίας, δηλαδή είτε στην περίοδο της Αιγυπτιοκρατίας (1830-1840) είτε στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι.

5η Φάση: Τρίτη ανακαίνιση (20ός αι.)

Στην τρίτη ανακαίνιση, μετά την αφαίρεση του ξύλινου τέμπλου, κατασκευάστηκε νέο δάπεδο πατητής τιμεντοκονίας σε άοπλο σκυρόδεμα πάχους 0,06 - 0,09 μ. ολοκληρώνοντας την ανά τους αιώνες προσπάθεια εξομάλυνσης της κλίσης του, ανυψώθηκε αναλογικά η αγία τράπεζα κατά ~ 0,15 μ. με την προσθήκη νέας μονολιθικής επιφάνειας και εφαρμόστηκε εσωτερικά η τελευταία στρώση επιχρισμάτων τιμέντου ή και ασβέστη. Η επέμβαση μπορεί να πραγματοποιήθηκε το 1961 ταυτόχρονα με την ύψωση στην κορυφή του δυτικού αετώματος μαρμάρινου σταυρού με την επιγραφή «Προσδοκώ Ανάστασιν Νεκρών 1961 Δωρεά Ε.Ν.Μ.».

6η Φάση: Στερέωση ναού και αποκάλυψη τοιχογραφιών (20ός αι.)

Στη συνέχεια, κατόπιν ενεργειών της 13ης Ε.Β.Α., το 1967 στερεώθηκαν οι ρωγμές, τοποθετήθηκε κεράμωση και κατασκευάστηκαν τμηματικά νέα επιχρί-

14 Παραμένει ανοικτό το ερώτημα μήπως τα επιχρίσματα με εγχαράξεις (μυστηρίσματα) ανήκουν στην επέμβαση του 17ου αι. Στον ναό του Προδρόμου ακολουθήθηκε το μοτίβο «σημεία», ενώ σε άλλα μνημεία της Κριτοσίας απαντούν μοτίβα, όπως «ρόμβοι», «γωνίες» προς τα πάνω ή τα πλάγια, καθώς και πυκνές ή αραιές, οριζόντιες, κάθετες ή διαγώνιες «γραμμές». Στους ναούς με συνδυασμό μοτίβων, όπως στον Αφέντη Χριστό, το Άγιο Πνεύμα και τον Άγιο Γεώργιο Καβουσώτη, το παλαιότερο μοτίβο είναι οι ρόμβοι.

σματα με μυστρίσματα μιμούμενα τα παλαιά σωζόμενα (Μπορμπουδάκης 1969, 423), ενώ το 1975 αποκαλύφθηκε τμήμα του τοιχογραφικού διακόσμου και πραγματοποιήθηκε στερέωση και συντήρησή του (Μπορμπουδάκης 1983, 355-356).

7η Φάση: Αποκατάσταση και συντήρηση τοιχογραφιών (21ος αι.)

Τα δομικά και στατικά προβλήματα, καθώς και οι διαμπερείς και μεγάλοι εύρους ρωγμές του ναού, οδήγησαν τη 13η Ε.Β.Α. στην εκπόνηση των απαραίτητων μελετών το 2008-2009¹⁵ και στην πραγματοποίηση έργου στερέωσης - αποκατάστασης του μνημείου και συντήρησης των τοιχογραφιών την περίοδο 2011-2013¹⁶ (εικ. 1-2, σκ. 2).

Εξωτερικά, έγιναν συρραφές των ρωγμών με ντίζες, χαλικολόγημα και ενέματα, αρμολογήθηκαν και επιχρίστηκαν όλες οι επιφάνειες, κατασκευάστηκε περιμετρική θεμελιοδοκός από οπλισμένο σκυρόδεμα, τοποθετήθηκε νέα κεράμωση από χειροποίητα κεραμίδια και κατασκευάστηκαν χονδρά και τελικά πατητά επιχρίσματα.

Εσωτερικά, καταχώθηκαν οι τάφοι και οι προγενέστερες κατασκευές, ενισχύθηκε το θεμέλιο με λιθοδομή, κατασκευάστηκε πλωτή υπόβαση από οπλισμένο σκυρόδεμα και νέο χυτό δάπεδο, ανακατασκευάστηκε το περιμετρικό θρανίο και το ίχνος του αρχικού κτιστού τέμπλου, διατηρήθηκε η πρόθεση, τα σωζόμενα θρανία και ένας μάρτυρας του αρχικού δαπέδου, διατηρήθηκε η αγία τράπεζα μέχρι του ύψους της αρχικής φάσης και προστέθηκαν καθ' ύψος οι μονολιθικές καθαγιασμένες πλάκες του 17ου και του 20ού αι., εφαρμόστηκε ενέσιμο υλικό σε όλα τα κενά της τοιχοποιίας, καθαρίστηκαν, στερεώθηκαν και στεφανώθηκαν οι επιφάνειες που διατηρούν τοιχογραφικό διάκοσμο, ενώ οι υπόλοιπες επιχρίστηκαν, τοποθετήθηκαν δύο μεταλλικοί ελκυστήρες στη στάθμη γένεσης του θόλου και, τέλος, κατασκευάστηκε ηλεκτρολογική εγκατάσταση.

Στον περίβολο, οι κατασκευές σε επαφή με το θεμέλιο του ναού αποδομήθηκαν και οι υπόλοιπες καταχώθηκαν, τα οστά των τάφων τοποθετήθηκαν σε νέο οστεοφυλάκιο, κατασκευάστηκε δάπεδο πατητής τσιμεντοκονίας σε υπόβαση από οπλισμένο σκυρόδεμα και διαμορφώθηκε ράμπα πρόσβασης ΑμεΑ.

Περίβολος

Η ανασκαφή στον περίβολο του ναού κατέδειξε τη διαχρονική χρήση του ως νεκροταφείου και αποκάλυψε τέσσερις ανακομιδές στο χώμα, δεκαέξι κτιστούς

15 Οι μελέτες (Χατζημανώλης & Σεργάκη-Περουλιού 2008 και Χρονάκη κ.ά. 2009) εκπονήθηκαν ως τμήμα του έργου «Μελέτες Ορίμανσης Ν. Ηρακλείου και Ν. Λασιθίου» του Γ' Κ.Π.Σ. με συγχρηματοδότηση από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης και εθνικούς πόρους στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Πολιτισμός» 2000-2006.

16 Το έργο «Αποκατάσταση και Συντήρηση Τοιχογραφιών του Ι.Ν. Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στην Κριτσα Ν. Λασιθίου» του Ε.Σ.Π.Α. πραγματοποιήθηκε ενταγμένο στον Άξονα «Αειφόρος Ανάπτυξη και Ποιότητα Ζωής στην Περιφέρεια Κρήτης», με συγχρηματοδότηση από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης και εθνικούς πόρους στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος Κρήτης - Νήσων Αιγαίου 2007-2013. Για την ολοκλήρωσή του εργάστηκαν οι αρχιτέκτονες μηχανικοί Δ. Χρονάκη, Ε. Μουνιράκη και Ι. Σεργάκη-Περουλιού, οι αρχαιολόγοι Γ. Μοσχόβη και Μ. Κατηφόρη, οι συντηρητές Ε. Λιδόλιος, Κ. Λαζαράκη, Γ. Γουλιδάκη και Κ. Κουγιτάκη, ο αρχιτεχνίτης Μ. Ασσαριώτης και οι εργατοτεχνίτες Γ. Παπουτσάκης, Γ. Κουμπανός και Γ. Σταματάκης.

τάφους με μία έως τρεις ταφές και ίσως μία ή δύο ανακομιδές, μία κτιστή λεκάνη, το τοίχιο αντιστήριξης της κόγχης του ιερού με πλάτος 0,40 μ. και ύψος 0,40 - 0,60 μ., ένα τοίχο σε επαφή με το θεμέλιο του ναού, καθώς επίσης κεραμική, καρφιά, βενετσιάνικα και οθωμανικά νομίσματα και άλλα κινητά ευρήματα (σχ. 3).

Οι τάφοι διακρίνονται κατά κύριο λόγο σε ελλειψοειδείς με πρόχειρη επιτάφια κάλυψη (τάφοι 2, 3, 5, 6, 10) και σε κιβωτιόσχημους με εσχάρα και καλυπτήριους λίθους συνδεδεμένους με ασβεστοκονίαμα (τάφοι 8, 11, 14, 15). Στην πρώτη ομάδα ανήκουν μάλλον οι παλαιότεροι, όπως υποδεικνύει ο τάφος 10, που χρονολογείται στη Βενετοκρατία με βάση το νόμισμα με τον λέοντα του Αγίου Μάρκου που είχε ο νεκρός στο στόμα του. Στη δεύτερη ομάδα ανήκουν οι νεότεροι, όπως υποδεικνύει ο τάφος 8, του οποίου η χρήση βεβαιώνεται στον 20ό αι.

Το πιο ενδιαφέρον εύρημα στον περίβολο είναι ένα ταφικό σύνολο βόρεια του ναού αποτελούμενο από έναν παιδικό τάφο (16) σε επαφή με μία λεκάνη «τροφοδοσίας» (εικ. 5). Τα περιφερειακά ευρήματα στο υπερκείμενο στρώμα καταστροφής, όπως κεραμίδες, κάρβουνα και αιθάλη, οδηγούν στην υπόθεση πως το ταφικό σύνολο στεγαζόταν με μία ξυλόδετη κεράμωση στηριζόμενη τμηματικά στον τοίχο που εντοπίστηκε με διεύθυνση Βορρά - Νότου σε επαφή με το ανατολικό θεμέλιο του ναού.

Εικ. 5 : Ταφικό σύνολο: α) λεκάνη «τροφοδοσίας», β) παιδικός τάφος 16, γ) τοίχος.

Η κτιστή κατασκευή της λεκάνης, κατεστραμμένη στο νότιο και νοτιοδυτικό τμήμα της, έχει ακανόνιστο κυκλικό σχήμα συνολικής διαμέτρου 1,30 μ. και ύψους ~ 0,35 μ. και περιμετρικά διαμορφώνει ένα πλαίσιο από πλακοειδείς λίθους με λεία επιφάνεια συνδεδεμένους με ασβεστοκονίαμα. Στο εσωτερικό της ανοίγεται λεκάνη με ελαφρώς τετράγωνο σχήμα, μέγιστου βάθους 0,20 μ., διάμετρο ανοίγματος 0,70 μ. και διάμετρο πυθμένα 0,50 μ., επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα σε επάλληλες στρώσεις, που προφανώς αποτελούν φάσεις επισκευής. Στην ανατολική πλευρά του πυθμένα υπάρχει οπή απορροής που οδηγεί στο εσωτερικό του παιδικού τάφου, ο οποίος βρίσκεται σε χαμηλότερη της λεκάνης στάθμη.

Ο τάφος φέρει πέντε επιτάφιους λίθους, είναι κτιστός στις μακρές πλευρές με όρθιες πέτρες επικαλυπτόμενες από μικρούς πλακοειδείς λίθους και όστρακα. Έχει ακανόνιστο σχήμα με στένωση στα δυτικά για το κρανίο και στα ανατολικά για τα κάτω άκρα, ενώ στο δυτικότερο άκρο του καταλήγει ο κλειστός

αγωγός απορροής της λεκάνης. Ο τάφος περιείχε πολύ σκούρο χώμα με στάμπες πηλοχώματος, μάλλον παράγωγο των εισερχόμενων οργανικών υλικών κατά την περίοδο τροφοδοσίας του διαμέσου της λεκάνης, ενώ τα περιεχόμενα σκελετικά κατάλοιπα ανήκαν σε ένα παιδί υποανάπτυκτο και σχετικά παραμορφωμένο, με οδοντοστοιχία ηλικίας 6-8 ετών, ύψος ~ 1 μ., νηπίου 2-4 ετών, λεκάνη αναλογικά ευρεία και γραμμώσεις υποσιτισμού στα οστά των άκρων.

Το ταφικό σύνολο, αν και στείρο σε χρονολογήσιμα ευρήματα, σκιαγραφεί μία ιστορία αξεπέραστου πένθους που οδήγησε σε μια «τελετουργία τροφοδοσίας» ενός νεκρού παιδιού, πιθανόν μοναδική, αφού δεν εντοπίστηκαν παράλληλα.

Επίλογος

Η μελέτη του ναού του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στην Κριτσά Μεραμπέλου καθιστά μάλλον σαφές ότι το μνημείο, ως προς τον τοιχογραφικό διάκοσμο και την αρχιτεκτονική του, αποτελεί τυπικό παράδειγμα των ναών του ύστερου Μεσαίωνα και της πρώιμης Βενετοκρατίας και η ιστορία των επεμβάσεων και των μετασκευών του συνιστά τυπική εξέλιξη. Αν και η παρουσίαση του μνημείου λοιπόν έρχεται να προστεθεί σε αυτές πολυάριθμων συγγενών μνημείων, δεν υστερεί σε μικρές ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες και αναδεικνύεται σε εξέχουσα λόγω του ολοκληρωμένου χαρακτήρα της έρευνας στην οποία στηρίχτηκε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γκράτζιου, Ό., 2010. *Η Κρήτη στην ύστερη μεσαιωνική εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Επιτροπής, Π., 2010. Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στο Λευκοχώρι Ηρακλείου Κρήτης. Στο: *ΑΕΚ*, 1, σ. 390-401.
- Μοσχόβη, Γ., 2009. Διερεύνηση της πολεοδομικής εξέλιξης του οικισμού της Κριτσάς Μεραμπέλλου κατά την περίοδο της βενετοκρατίας. Στο: Ό. Γκράτζιου & Χ. Λούκος (επιμ.), *Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης & Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, σ. 191-202.
- Μοσχόβη, Γ., 2010α. Ιστορική τοπογραφία της Κριτσάς Μεραμπέλου κατά τη βενετοκρατία. Στο: *Γ' Κρητολογικό*, τόμ. Β1, σ. 87-106.
- Μοσχόβη, Γ., 2010β. Τοιχογραφημένοι ναοί στην περιοχή του Δήμου Αγίου Νικολάου. Στο: *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του*. Άγιος Νικόλαος: Πολιτιστικός Οργανισμός Δ. Αγίου Νικολάου & Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λασιθίου, σ. 145-188.
- Μπορμπουδάκης Ε., x.x. *Παναγία Κερά: Βυζαντινές τοιχογραφίες στην Κριτσά*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Hannibal.
- Μπορμπουδάκης, Ε., 1969. Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Κρήτης. *ΑΔ*, 23, Χρονικά 1968, Β2, σ. 421-431 και πίν. 390-398.
- Μπορμπουδάκης, Ε., 1983. Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Κρήτης. *ΑΔ*, 30, Χρονικά 1975, Β2, σ. 352-360 και πίν. 255-264.

- Παπαδάκη-Oekland, Σ., 2000. Η περίοδος της Βενετοκρατίας. Στο: *Ο Άγιος Νικόλαος και η περιοχή του*. Ηράκλειο: Δήμος Αγίου Νικολάου & Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Λασιθίου, σ. 58-89.
- Χατζημανώλης, Ε. & Περουλιού-Σεργάκη, Ι., 2008. *Προμελέτη συντήρησης τοιχογραφικού διακόσμου Ι. Ναού Αγίου Ιωάννη Προδρόμου Κριτσάς Μεραμπέλου*. Ηράκλειο: Αρχείο 13ης Ε.Β.Α.
- Χρονάκη, Δ., Μοσχόβη, Γ., Δημόπουλος, Θ., & Περουλιού-Σεργάκη, Ι., 2009. *Ι. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στην Κριτσά Μεραμπέλου. Αρχαιολογική και Αρχιτεκτονική Προμελέτη*. Ηράκλειο: Αρχείο 13ης Ε.Β.Α.
- Ψαράκης, Κ., 2010. Αποκατάσταση Ιερού Ναού Μιχαήλ Αρχάγγελου Σαρακήνας. Στο: *ΑΕΚ*, 1, σ. 767-778.
- Gallas, K., Wessel, K. & Borboudakis, M., 1983. *Byzantinisches Kreta*. München: Hirmer.
- Spatharakis, I., 2001. *Dated Byzantine Wall Paintings of Crete*. Leiden: Alexandros Press.

AGIOS IOANNIS PRODROMOS - ST JOHN THE BAPTIST CHURCH

AT KRITSA OF MERABELLO

MARIANNA ΚΑΤΙΦΟΡΙ

The small single-cell barrel-vaulted church of St John the Baptist in the cemetery of Kritsa in Merabello district was erected and decorated with wall paintings, according to the dedicatory inscription, in 1360. During the project "Restoration and Conservation of the Wall Paintings of Agios Ioannis Prodromos church at Kritsa of Lasithi prefecture" implemented by 13th E.B.A. in 2011-2013, the architectural and archaeological study of the monument was completed. The finds that were revealed during the research indicated that the church and the site have been used as a place of worship and burial since the 14th century to the present. Regarding its architecture, wall-paintings, phases and changes that are presented in this paper, the monument consists a typical example of late Medieval/ early Venetian occupation period churches and its history seems to be typical for this period's monuments.